



ISTORIA BISERICESCĂ UNIVERSALĂ

Vol. I

De la întemeierea Bisericii până la anul 1054

Manual pentru Facultățile de Teologie din Patriarhia Română

Coordonator: Pr. Prof. Dr. Viorel Ioniță

Pr. Prof. Dr. Daniel Benga, Pr. Prof. Dr. Nicolae Chifăr, Pr. Prof. Dr. Adrian Gabor,
Pr. Prof. Dr. Ioan Vasile Leb, Pr. Prof. Dr. Constantin Pătuleanu

Volum publicat cu binecuvântarea
Preafericitului Părinte

DANIEL

Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române



BASILICA
BUCUREȘTI
2019

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE	17
LISTĂ DE ABREVIERI	20

Capitolul I

INTRODUCERE ÎN ISTORIA BISERICEASCĂ UNIVERSALĂ

I.1. Obiectul, definiția, denumirea, scopul, importanța, împărțirea și metoda <i>Istoriei Bisericești Universale</i>	22
I.2. Științele auxiliare. Izvoarele și bibliografia generală a <i>Istoriei Bisericești Universale</i>	30
I.2.1. Științele auxiliare	30
I.2.2. Izvoarele <i>Istoriei Bisericești Universale</i>	34
I.2.2.a. Colecții principale de texte patristice	34
I.2.2.b. Acte sinodale	37
I.2.2.c. Acte martirice. Vieți de sfinți	38
I.2.2.d. Enchiridioane	39
I.2.2.e. Izvoare pentru istoria Patriarhiei Ecumenice și a Imperiului Bizantin	40
I.2.2.f. Acte papale. Vieți de papi	40
I.2.2.g. Legi și canoane	41
I.2.2.h. Simboale. Mărturisiri de credință	42
I.2.2.i. Liturghii	43
I.2.2.j. Inscricții	44
I.2.3. <i>Bibliografia Istoriei Bisericești Universale</i>	44
I.2.3.a. <i>Tratate generale, enciclopedii și atlase de Istorie Bisericească Universală</i>	46
I.2.3.b. <i>Lucrări privind istoria Bisericii Romano-Catolice</i>	48
I.2.3.c. <i>Lucrări privind istoria Reformei protestante</i>	49
I.2.3.d. <i>Lucrări privind Istoria Bisericească pe continente</i>	50
I.2.3.e. <i>Manuale și tratate ortodoxe de Istorie Bisericească Universală</i> ...	51

I.3. Starea lumii greco-romane și iudaice la apariția creștinismului	53
I.3.1. <i>Considerații generale</i>	53
I.3.2. <i>Religia romanilor</i>	56
I.3.3. <i>Curențele filosofice din epoca elenistică</i>	57
I.3.4. <i>Lumea iudaică</i>	59
I.3.5. <i>Diaspora iudaică</i>	60
I.3.6. <i>Grupările religioase ale evreilor</i>	61

Capitolul II

ÎNTEMEIEREA ȘI ORGANIZAREA BISERICII

II.1. Iisus Hristos, Mântuitorul lumii, în izvoarele antice creștine, iudaice și păgâne	65
II.1.1. <i>Informații despre Mântuitorul Iisus Hristos în scrieri apocrife</i>	67
II.1.2. <i>Mărturii iudaice</i>	68
II.1.3. <i>Mărturii păgâne</i>	70
II.2. Întemeierea Bisericii. Activitatea Sfinților Apostoli	73
II.2.1. <i>Întemeierea Bisericii</i>	74
II.2.2. <i>Predicarea Evangheliei la păgâni</i>	76
II.2.3. <i>Biserica din Ierusalim</i>	77
II.2.4. <i>Activitatea Sfinților Apostoli</i>	78
II.2.4.a. <i>Sfântul Apostol Petru</i>	79
II.2.4.b. <i>Sfântul Apostol Andrei</i>	80
II.2.4.c. <i>Sfântul Apostol Iacov (al lui Zevedeu)</i>	82
II.2.4.d. <i>Sfântul Apostol Ioan (Evanghelistul)</i>	83
II.2.4.e. <i>Sfântul Apostol Filip</i>	84
II.2.4.f. <i>Sfântul Apostol Bartolomeu</i>	85
II.2.4.g. <i>Sfântul Apostol Toma</i>	86
II.2.4.h. <i>Sfântul Apostol Matei</i>	86
II.2.4.i. <i>Sfântul Apostol Iacov (al lui Alfeu)</i>	86
II.2.4.j. <i>Sfântul Apostol Iuda (Levi sau Tadeu)</i>	87
II.2.4.k. <i>Sfântul Apostol Simon Zelotul (Cananeul)</i>	87
II.2.4.l. <i>Sfântul Apostol Matia</i>	88
II.3. Activitatea Sfântului Apostol Pavel	89
II.3.1. <i>Saul – persecutor al creștinilor</i>	91
II.3.2. <i>Convertirea lui Saul</i>	91
II.3.3. <i>Pregătirea pentru apostolat</i>	93
II.3.4. <i>Călătoriile misionare</i>	95
II.3.4.a. <i>Prima călătorie misionară</i> (45-48, Faptele Apostolilor 13, 2 – 14, 28)	95
II.3.4.b. <i>A doua călătorie misionară</i> (51-54, Faptele Apostolilor 15, 36 – 18, 22)	96
II.3.4.c. <i>A treia călătorie misionară</i> (54-58, Faptele Apostolilor 18, 23 – 21, 15)	96

II.4. Organizarea Bisericii primare și raportul ei cu iudaismul.	
Căderea Ierusalimului	99
II.4.1. Organizarea Bisericii	99
II.4.1.a. <i>Ierarhia bisericească</i>	100
II.4.1.b. <i>Harismaticii</i>	101
II.4.2. Raporturile cu iudaismul	102
II.4.3. Căderea Ierusalimului	103

Capitolul III

PERSECUȚIILE ÎMPOTRIVA CREȘTINILOR DIN PARTEA AUTORITĂȚILOR ROMANE

III.1. Persecuțiile. Cauze generale. Legislație, procedură, pedepse	106
III.1.1. Cauzele persecuțiilor	109
III.1.1.a. <i>Cauze religioase</i>	110
III.1.1.b. <i>Cauze politice</i>	111
III.1.1.c. <i>Cultul împăratului</i>	111
III.1.1.d. <i>Cauze social-morale</i>	113
III.1.2. Legislația și procedura de judecată	114
III.1.3. Pedepsele	115
III.2. Persecuțiile până la împăratul Commodus (64-192)	117
III.2.1. <i>Claudiu (41-54)</i>	117
III.2.2. <i>Nero (54-68)</i>	118
III.2.3. <i>Domițian (81-96)</i>	119
III.2.4. <i>Traian (98-117)</i>	120
III.2.5. <i>Adrian (117-138)</i>	121
III.2.6. <i>Antonin Pius (138-161)</i>	122
III.2.7. <i>Marcus Aurelius (161-180)</i>	123
III.2.8. <i>Commodus (180-192)</i>	124
III.3. Persecuțiile de la Septimiu Sever până la Aurelian (193-275)	126
III.3.1. <i>După înlăturarea lui Commodus</i>	126
III.3.2. <i>Septimiu Sever (193-211)</i>	127
III.3.3. <i>Caracalla (197-217) și Geta (197-211)</i>	128
III.3.4. <i>Heliogabal (218-222)</i>	129
III.3.5. <i>Alexandru Sever (222-235)</i>	130
III.3.6. <i>Maximin Tracul (235-238)</i>	131
III.3.7. <i>Filip Arabul (244-249)</i>	132
III.3.8. <i>Deciu (249-251)</i>	133
III.3.9. <i>Trebonius Gallus (251-253)</i>	134
III.3.10. <i>Valerian (253-260)</i>	135
III.3.11. <i>Gallienus (260-268)</i>	135
III.3.12. <i>Claudius Gothicus (268-270)</i>	136
III.3.13. <i>Aurelian (270-275)</i>	137
III.4. Persecuțiile sub Dioclețian și urmașii lui (284-324)	139

III.4.1. <i>Dioclețian (284-305)</i>	139
III.4.2. <i>Sistemul tetrarhiei</i>	140
III.4.3. <i>Persecuții sub prima tetrarhie</i>	141
III.4.4. <i>Persecuții sub a doua tetrarhie</i>	142
III.4.5. <i>Destrămarea tetrarhiei</i>	144

Capitolul IV

BISERICA CREȘTINĂ PE PARCURSUL PRIMELOR TREI SECOLE DUPĂ HRISTOS ȘI LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL IV-LEA

IV.1. Raporturile creștinismului cu păgânismul.	
Cultul martirilor. Acte martirice	147
IV.1.1. <i>Evoluția raporturilor creștinismului cu păgânismul</i>	147
IV.1.1.a. <i>Aspecte generale</i>	147
IV.1.1.b. <i>Aspectul moral</i>	148
IV.1.1.c. <i>Aspectul religios</i>	149
IV.1.1.d. <i>Aspectul social</i>	150
IV.1.1.e. <i>Aspectul politic</i>	151
IV.1.1.f. <i>Aspectul cultural</i>	151
IV.1.1.g. <i>Raportarea filosofilor păgâni la creștinism</i>	153
IV.1.2. <i>Cultul martirilor</i>	155
IV.1.3. <i>Acte martirice</i>	158
IV.2. Răspândirea creștinismului până la începutul secolului al IV-lea	161
IV.2.1. <i>Misiunea Sfinților Apostoli și a ucenicilor lor</i>	161
IV.2.2. <i>Răspândirea creștinismului pe parcursul secolului al II-lea</i>	164
IV.2.3. <i>Răspândirea creștinismului în secolul al III-lea</i>	166
IV.2.4. <i>Răspândirea creștinismului la începutul secolului al IV-lea</i>	169
IV.3. Ereziile iudaizante, iudeo-gnosticiei. Simon Magul	172
IV.3.1. <i>Aspecte generale</i>	172
IV.3.2. <i>Ebioniții</i>	173
IV.3.3. <i>Nazareii</i>	175
IV.3.4. <i>Elchesaiții</i>	176
IV.3.5. <i>Scriverile pseudo-clementine</i>	178
IV.3.6. <i>Simon Magul</i>	178
IV.4. Gnosticismul și maniheismul	181
IV.4.1. <i>Gnosticismul</i>	181
IV.4.1.a. <i>Scurtă prezentare</i>	181
IV.4.1.b. <i>Surse despre gnosticism</i>	182
IV.4.1.c. <i>Diferite grupări gnostice</i>	183
IV.4.1.d. <i>Reprezentanți ai gnosticismului</i>	184
IV.4.1.e. <i>Elemente de doctrină</i>	184
IV.4.2. <i>Maniheismul</i>	186
IV.4.2.a. <i>Scurtă prezentare</i>	186
IV.4.2.b. <i>Surse despre maniheism</i>	187
IV.4.2.c. <i>Elemente de doctrină</i>	187

IV.5. Marcionismul. Montanismul. Hiliasmul. Alogii	190
IV.5.1. Marcionismul	190
IV.5.1.a. Scurtă prezentare	190
IV.5.1.b. Elemente de doctrină	191
IV.5.1.c. Reprezentanți ai marcionismului	192
IV.5.2. Montanismul	193
IV.5.2.a. Scurtă prezentare	193
IV.5.2.b. Elemente de doctrină	194
IV.5.2.c. Reprezentanți ai montanismului	196
IV.5.2.d. Combaterea montanismului	196
IV.5.3. Hiliasmul	199
IV.5.3.a. Scurtă prezentare	199
IV.5.3.b. Adversari ai hiliasmului	200
IV.5.3.c. Direcții hiliaste	200
IV.5.4. Alogii	201
IV.6. Antitrinitarismul (monarhianismul) și subordinaționismul	203
IV.6.1. Monarhianismul dinamic	204
IV.6.1.a. Teodot Curelarul	204
IV.6.1.b. Artemon	205
IV.6.1.c. Pavel de Samosata	205
IV.6.2. Monarhianismul modalist	210
IV.6.2.a. Praxeenii	211
IV.6.2.b. Noetienii	212
IV.6.2.c. Sabelienii	213
IV.6.3. Subordinaționismul	214
IV.7. Controverse și schisme	217
IV.7.1. Controversa pascală	217
IV.7.2. Schisma lui Ipolit	222
IV.7.3. Schisma lui Novat și Novațian	224
IV.7.4. Controversa baptismală	227
IV.7.5. Schisma meletiană	229
IV.8. Începuturile învățământului creștin. Școlile catehetice	231
IV.8.1. Aspecte generale	231
IV.8.2. Școala catehetică din Alexandria	232
IV.8.3. Școala catehetică din Cezareea Palestinei	238
IV.8.4. Școala exegetică din Antiohia	238
IV.8.5. Școala din Nisibi și Edessa	240
IV.9. Ierarhia bisericească și practica sinodalității în Biserica primară	243
IV.9.1. Instituirea ierarhiei bisericești și continuitatea ei	243
IV.9.2. Cele trei trepte ale ierarhiei bisericești	245
IV.9.3. Sucesiunea apostolică	246
IV.9.4. Practica sinodalității	248
IV.10. Cultul, lăcașurile de cult, sărbătorile, agapele, viața creștină și disciplina Bisericii	253
IV.10.1. Cultul	253

IV.10.2. <i>Lăcașurile de cult</i>	255
IV.10.3. <i>Sărbătorile creștine</i>	258
IV.10.4. <i>Agapele</i>	261
IV.10.5. <i>Viața creștină</i>	263
IV.10.6. <i>Disciplina</i>	266
IV.11. Catehumenatul. Sfintele Taine	269
IV.11.1. <i>Catehumenatul</i>	269
IV.11.2. <i>Sfintele Taine</i>	273
IV.11.2.a. <i>Botezul</i>	273
IV.11.2.b. <i>Mirungerea</i>	275
IV.11.2.c. <i>Euharistia</i>	275
IV.11.2.d. <i>Spovedania</i>	278
IV.11.2.e. <i>Hirotonia</i>	279
IV.11.2.f. <i>Cununia</i>	281
IV.11.2.g. <i>Mashul</i>	282

Capitolul V

BISERICA CREȘTINĂ ÎN EPOCA

ÎMPĂRATULUI CONSTANTIN CEL MARE ȘI A URMAȘILOR SĂI

V.1. Constantin cel Mare și creștinismul	285
V.1.1. <i>Contextul politic până la domnia lui Constantin cel Mare</i>	285
V.1.2. <i>Începuturile domniei lui Constantin cel Mare</i>	290
V.1.3. <i>Edictul de la Mediolanum</i>	292
V.1.4. <i>Atitudinea lui Constantin cel Mare față de donatism</i>	293
V.1.5. <i>Măsurile religioase ale lui Constantin cel Mare</i>	295
V.1.6. <i>Atitudinea lui Constantin cel Mare față de arianism</i>	297
V.2. Politica religioasă a urmașilor împăratului Constantin cel Mare până la Teodosie cel Mare	299
V.2.1. <i>Fiii lui Constantin cel Mare</i>	299
V.2.2. <i>Iulian Apostatul (361-363)</i>	302
V.2.3. <i>Iovian (363-364)</i>	304
V.2.4. <i>Valentinian I (364-375)</i>	304
V.2.5. <i>Valentinian al II-lea (375-392) și Grațian (375-383)</i>	305
V.2.6. <i>Valens (364-378)</i>	305
V.2.7. <i>Teodosie cel Mare (379-395)</i>	306
V.3. Dezvoltarea organizării bisericești. Sistemul mitropolitan. Patriarhatele. Sinoadele	310
V.3.1. <i>Dezvoltarea organizării bisericești</i>	310
V.3.2. <i>Sistemul mitropolitan</i>	312
V.3.3. <i>Sistemul patriarhal</i>	313
V.3.4. <i>Practica sinodală în viața Bisericii</i>	316
V.4. Începuturile monahismului	319
V.4.1. <i>Noțiuni generale</i>	319

V.4.2. <i>Sfântul Antonie cel Mare (251-356)</i>	321
V.4.3. <i>Sfântul Pahomie cel Mare (cca 292-346)</i>	323
V.4.4. <i>Sfântul Vasile cel Mare (330-379)</i>	324
V.4.5. <i>Statutul monahismului</i>	324
V.4.6. <i>Monahismul apusean</i>	326
V.5. <i>Statutul episcopului Romei până în secolul al VI-lea</i>	329
V.5.1. <i>Statutul episcopului Romei în primele trei secole</i>	329
V.5.2. <i>Reglementarea statutului Romei în cadru sinodal</i>	331
V.5.3. <i>Monarhia papală</i>	335
V.5.4. <i>Consolidarea autorității papale la sfârșitul secolului al V-lea</i>	337
V.6. <i>Controverse și erezii în Apus: donatismul, priscilianismul, pelagianismul și semipelagianismul</i>	340
V.6.1. <i>Donatismul</i>	340
V.6.2. <i>Priscilianismul</i>	342
V.6.3. <i>Pelagianismul</i>	343
V.6.4. <i>Semipelagianismul</i>	345
V.7. <i>Răspândirea creștinismului în Răsărit în secolul al IV-lea</i>	347
V.7.1. <i>Generalități</i>	347
V.7.2. <i>Armenia</i>	349
V.7.3. <i>Georgia</i>	351
V.7.4. <i>Mesopotamia</i>	353
V.7.5. <i>Persia</i>	353
V.7.6. <i>India</i>	355
V.7.7. <i>Arabia</i>	355
V.7.8. <i>Siria</i>	356
V.7.9. <i>Palestina</i>	356
V.7.10. <i>Asia Mică</i>	357
V.7.11. <i>Egipt</i>	357
V.7.12. <i>Abisinia (Etiopia)</i>	358
V.7.13. <i>Nubia (Sudan)</i>	359
V.8. <i>Răspândirea creștinismului în Apus în secolul al IV-lea</i>	360
V.8.1. <i>Aspecte generale</i>	360
V.8.2. <i>Goții</i>	363
V.8.3. <i>Hunii</i>	365
V.8.4. <i>Vizigoții</i>	366
V.8.5. <i>Ostrogoții</i>	367
V.8.6. <i>Suevii</i>	368
V.8.7. <i>Longobarzii</i>	369
V.8.8. <i>Rugii</i>	370
V.8.9. <i>Burgunzii</i>	370
V.8.10. <i>Vandalii</i>	371
V.8.11. <i>Francii</i>	371
V.8.12. <i>Bavarezii</i>	372
V.8.13. <i>Frizii</i>	373
V.8.14. <i>Britanii</i>	374

V.8.15. <i>Irlandezii</i>	374
V.8.16. <i>Picții</i>	375
V.8.17. <i>Anglo-saxonii</i>	375

Capitolul VI

SITUAȚIA BISERICII ÎN PERIOADA SINOADELOR ECUMENICE

VI.1. Politica religioasă a împăraților bizantini	
din secolul al IV-lea până în secolul al VIII-lea	377
VI.1.1. <i>Biserica în timpul fiilor lui Constantin cel Mare</i>	377
VI.1.2. <i>Politica religioasă a lui Iulian Apostatul</i>	378
VI.1.3. <i>Împărații din a doua jumătate a secolului al IV-lea</i>	379
VI.1.4. <i>Biserica în timpul lui Teodosie cel Mare</i>	380
VI.1.5. <i>Biserica sub urmașii lui Teodosie cel Mare</i>	381
VI.1.6. <i>Politica religioasă a împăraților din secolele VI-VII</i>	381
VI.1.7. <i>Împărații isaurieni și politica iconoclastă</i>	382
VI.2. Arianismul. Sinodul I Ecumenic	384
VI.2.1. <i>Arianismul</i>	384
VI.2.2. <i>Sinodul I Ecumenic</i>	387
VI.2.2.a. <i>Titulatura sau denumirea Sinodului</i>	388
VI.2.2.b. <i>Hotărârile Sinodului I Ecumenic</i>	389
VI.2.2.b.i. <i>Combaterea ereziei ariene</i>	389
VI.2.2.b.ii. <i>Data Paștilor</i>	392
VI.2.2.b.iii. <i>Schisma meletiană</i>	395
VI.2.2.b.iv. <i>Schisma novațiană</i>	396
VI.2.2.b.v. <i>Canoanele Sinodului I Ecumenic</i>	396
VI.3. Frământările și sinoadele ariene după Sinodul I Ecumenic	400
VI.3.1. <i>Evenimentele de după Sinodul I Ecumenic</i>	400
VI.3.2. <i>Sinoadele de la Constantinopol și Antiohia din anul 330</i>	401
VI.3.3. <i>Sinoadele de la Tyr și Ierusalim din anul 335</i>	402
VI.3.4. <i>Sinodul de la Sardica din anul 343</i>	403
VI.3.5. <i>Sinoadele de la Sirmium dintre anii 348-378</i>	405
VI.4. Erezia pnevmatomahilor. Apolinarismul. Sinodul al II-lea Ecumenic .	412
VI.4.1. <i>Pnevmatomahismul</i>	412
VI.4.2. <i>Apolinarismul</i>	416
VI.4.3. <i>Sinodul al II-lea Ecumenic</i>	417
VI.4.4. <i>Simbolul de credință constantinopolitan</i>	422
VI.4.5. <i>Canoanele Sinodului al II-lea Ecumenic</i>	423
VI.4.6. <i>Sinodul de la Aquileea din anul 381</i>	425
VI.5. Nestorianismul. Sinodul al III-lea Ecumenic	428
VI.5.1. <i>Erezia nestoriană</i>	428
VI.5.2. <i>Sinodul al III-lea Ecumenic</i>	433
VI.5.3. <i>Tomosul de unire din anul 433</i>	435
VI.6. Monofizismul. Sinodul al IV-lea Ecumenic	438

VI.6.1. <i>Erezia monofizită</i>	438
VI.6.2. <i>Sinodul endemic din Constantinopol (448)</i>	441
VI.6.3. <i>Sinodul de la Efes (449)</i>	442
VI.6.4. <i>Sinodul al IV-lea Ecumenic</i>	445
VI.6.5. <i>Evaluarea Sinodului al IV-lea Ecumenic</i>	451
VI.7. Tulburări produse de nestorianism și de monofizism.	
Formarea Bisericii Vechi Orientale	453
VI.7.1. <i>Situația Bisericii după Sinodul de la Calcedon</i>	453
VI.7.2. <i>Extinderea mișcărilor necalcedoniene</i>	454
VI.7.3. <i>Henotikonul și schisma acachiană</i>	457
VI.7.4. <i>Politica lui Justinian I față de necalcedonieni</i>	459
VI.7.5. <i>Poziția Romei față de necalcedonieni</i>	461
VI.7.6. <i>Înființarea Bisericii necalcedoniene siro-iacobite</i>	463
VI.8. Controverse origeniste. Sinodul al V-lea Ecumenic	464
VI.8.1. <i>Curentul origenist</i>	464
VI.8.2. <i>Cearta origenistă</i>	465
VI.8.3. <i>„Frații lungi” și depunerea Sfântul Ioan Gură de Aur</i>	466
VI.8.4. <i>Origenismul palestinian</i>	468
VI.8.5. <i>Cele trei Capitoale</i>	471
VI.8.6. <i>Sinodul al V-lea Ecumenic</i>	475
VI.8.7. <i>Condamnarea lui Origen</i>	477
VI.9. Apariția islamului și relația lui cu creștinismul	481
VI.9.1. <i>Scurt istoric al arabilor</i>	481
VI.9.2. <i>Viața și activitatea lui Mahomed</i>	484
VI.9.3. <i>Mesajul religios al islamului</i>	488
VI.9.4. <i>Relația islamului cu creștinismul</i>	490
VI.10. Monotelismul. Sinodul al VI-lea Ecumenic. Sinodul Quinisext	497
VI.10.1. <i>Erezia monotelită</i>	497
VI.10.2. <i>Situația Bisericii până la Sinodul al VI-lea Ecumenic</i>	501
VI.10.3. <i>Sinodul al VI-lea Ecumenic</i>	505
VI.10.4. <i>Sinodul Quinisext sau Trulan II</i>	511
VI.11. Prima fază a iconoclasmului. Sinodul al VII-lea Ecumenic	513
VI.11.1. <i>Începuturile iconoclasmului</i>	513
VI.11.2. <i>Sinodul iconoclast de la Hieria (754)</i>	519
VI.11.3. <i>Sinodul al VII-lea Ecumenic</i>	522
VI.12. Cea de-a doua fază a iconoclasmului.	
Restaurarea definitivă a cinstirii sfințelor icoane	527
VI.12.1. <i>Continuarea crizei iconoclaste</i>	527
VI.12.2. <i>Iconoclasmul sub Leon al V-lea Armeanul</i>	528
VI.12.3. <i>Restabilirea cultului sfințelor icoane</i>	529
VI.13. Cultul și arta creștină în secolele V-VIII	532
VI.13.1. Cultul creștin	532
VI.13.1.a. <i>Sfânta Liturghie</i>	535
VI.13.1.b. <i>Ritualul botezului</i>	536
VI.13.1.c. <i>Taina pocăinței</i>	537

VI.13.1.d. <i>Cele șapte Laude</i>	537
VI.13.1.e. <i>Pelerinajul</i>	538
VI.13.2. <i>Arta creștină</i>	539
VI.14. Monahismul și viața creștină în secolele V-VIII	543
VI.14.1. Monahismul răsăritean	543
VI.14.1.a. <i>Monahismul egiptean</i>	543
VI.14.1.b. <i>Monahismul palestinian</i>	544
VI.14.1.c. <i>Monahismul sirian</i>	546
VI.14.1.d. <i>Monahismul mesopotamian</i>	547
VI.14.2. Monahismul apusean	548
VI.14.3. Viața creștină	549

Capitolul VII

DEZVOLTAREA CULTURII ȘI A MISIUNII BISERICII ÎN SECOLELE VIII-XI. SCHISMA DE LA 1054

VII.1. Popoare încreștinate în Apus: germanii, anglo-saxonii și suedezii	553
VII.1.1. Încreștinarea germanilor	553
VII.1.2. Încreștinarea saxonilor	554
VII.1.3. Încreștinarea popoarelor nord-germanice și scandinave	555
VII.1.3.a. <i>Danezii</i>	555
VII.1.3.b. <i>Suedezii</i>	556
VII.1.3.c. <i>Norvegienii</i>	557
VII.1.3.d. <i>Islandezii</i>	558
VII.2. Popoare încreștinate de Bizanț. Activitatea Sfinților Chiril și Metodie ...	559
VII.2.1. Încreștinarea moravilor	561
VII.2.2. Încreștinarea sârbilor și a croaților	567
VII.2.3. Încreștinarea bulgarilor	570
VII.3. Încreștinarea rușilor	576
VII.3.1. Originile rușilor	576
VII.3.2. Pătrunderea creștinismului și relațiile cu bizantinii	577
VII.3.3. Încreștinarea cneaghinei Olga	579
VII.3.4. Încreștinarea cneazului Vladimir	580
VII.3.5. Apartenența jurisdicțională a Mitropoliei Kievului	582
VII.4. Încreștinarea ungarilor	584
VII.4.1. Originile ungarilor	584
VII.4.2. Pătrunderea creștinismului și relațiile cu bizantinii	585
VII.4.3. Mănăstirea de la Morisena	586
VII.4.4. Legăturile ungarilor cu Apusul	586
VII.5. Bisericele ortodoxe și cele necalcedoniene în secolele VIII-XI	589
VII.5.1. Patriarhia Alexandriei	591
VII.5.2. Patriarhia Antiohiei	592
VII.5.3. Patriarhia Ierusalimului	595
VII.5.4. Biserica Ciprului	596

VII.5.5. <i>Biserica monofizită a Alexandriei</i>	597
VII.5.6. <i>Patriarhia monofizită a Antiohiei</i>	599
VII.5.7. <i>Biserica armeană</i>	600
VII.6. Erezii și controverse în Răsărit: Pavlicianismul.	
Controversa miheiană. Disputa tetragamică	603
VII.6.1. <i>Pavlicianismul</i>	603
VII.6.2. <i>Controversa miheiană</i>	606
VII.6.3. <i>Disputa tetragamică</i>	608
VII.7. Erezii și controverse în Apus: Adopțianismul.	
Adaosul „Filioque”. Disputa despre predestinație.	
Disputa euharistică. Credințe și practici noi	613
VII.7.1. <i>Adopțianismul</i>	613
VII.7.2. <i>Adaosul „Filioque”</i>	614
VII.7.3. <i>Disputa despre predestinație</i>	616
VII.7.4. <i>Disputa euharistică</i>	618
VII.7.5. <i>Alte dispute și erezii</i>	622
VII.8. Cultura teologică în Răsărit. Universitatea din Bizanț	624
VII.8.1. <i>Dezvoltarea culturii teologice</i>	624
VII.8.2. <i>Universitatea din Constantinopol</i>	625
VII.8.3. <i>Forme de învățământ particular</i>	627
VII.8.4. <i>Reorganizarea învățământului. Academia Magnaura</i>	628
VII.8.5. <i>Cultura bizantină în secolele X-XI</i>	630
VII.8.6. <i>Profesori renumiți ai Universității din Constantinopol</i>	631
VII.9. Teologi bizantini însemnați din secolele VIII-XI:	
Sfântul Teodor Studitul, Sfântul Fotie al Constantinopolului,	
Sfântul Simeon Noul Teolog și Mihail Psellos	634
VII.9.1. <i>Sfântul Teodor Studitul (759-826)</i>	634
VII.9.2. <i>Sfântul Fotie al Constantinopolului (810-891)</i>	637
VII.9.3. <i>Sfântul Simeon Noul Teolog (949-1022)</i>	641
VII.9.4. <i>Mihail Psellos (1018-1078)</i>	643
VII.10. Cultura teologică din Apus în secolele VIII-XI.	
Școli și teologi reprezentativi	648
VII.10.1. <i>Aspecte generale</i>	648
VII.10.2. <i>Alcuin (735-804)</i>	652
VII.10.3. <i>Rabanus Maurus (776/784-856)</i>	653
VII.10.4. <i>Paschasius Radbertus (790-867)</i>	654
VII.10.5. <i>Ratramnus (cca 800-868)</i>	655
VII.10.6. <i>Ioan Scottus Eriugena (cca 810-877)</i>	656
VII.10.7. <i>Ratherius de Verona (887-974)</i>	657
VII.10.8. <i>Lanfranc de Bec sau de Pavia (1010-1089)</i>	657
VII.10.9. <i>Petru Damiani (1007-1072)</i>	658
VII.11. Monahismul, cultul și viața creștină în secolele VIII-XI	659
VII.11.1. <i>Cultul și viața creștină în Răsărit</i>	659
VII.11.2. <i>Monahismul răsăritean</i>	661
VII.11.3. <i>Cultul și viața creștină în Apus</i>	666
VII.11.4. <i>Monahismul apusean</i>	668

VII.12. Creșterea puterii papale. Secolul obscur	971
VII.12.1. <i>Apusul și invaziile barbare</i>	671
VII.12.2. <i>Papalitatea în timpul lui Pepin cel Scurt.</i>	
<i>Constituirea statului papal</i>	671
VII.12.3. <i>Papalitatea în timpul lui Carol cel Mare</i>	674
VII.12.4. <i>Papalitatea sub urmașii lui Ludovic cel Pios</i>	677
VII.12.5. <i>Afirmarea autorității papale</i>	678
VII.12.6. „ <i>Secolul obscur</i> ”	681
VII.12.6.a. <i>Decadența papalității</i>	681
VII.12.6.b. <i>Papalitatea în timpul lui Otto I</i>	685
VII.12.6.c. <i>Papalitatea sub urmașii lui Otto I</i>	686
VII.13. <i>Cauzele, etapele și desfășurarea Schismei de la 1054</i>	689
VII.13.1. <i>Poziția cercetătorilor</i>	689
VII.13.2. <i>Cauzele schismei</i>	691
VII.13.2.a. <i>Cauze politice</i>	691
VII.13.2.b. <i>Cauze religioase</i>	693
VII.13.2.c. <i>Cauze culturale</i>	696
VII.13.3. <i>Disputa dintre Patriarhul Fotie și Papa Nicolae I</i>	696
VII.13.4. <i>Schisma de la 1054</i>	704

ÎN LOC DE CONCLUZII.

PRIVIRE RETROSPECTIVĂ ASUPRA ISTORIEI BISERICII

PE PARCURSUL PRIMULUI MILENIU CREȘTIN	709
---	-----

ANEXĂ

LISTE DE EPISCOPI, ARHIEPISCOPI, PATRIARHI, REGI ȘI ÎMPĂRAȚI ...	720
--	-----

CAPITOLUL I

INTRODUCERE ÎN ISTORIA BISERICESCĂ UNIVERSALĂ

I.1. Obiectul, definiția, denumirea, scopul, importanța, împărțirea și metoda *Istoriei Bisericești Universale**

În calitate de disciplină de studiu în instituțiile teologice ortodoxe, *Istoria Bisericească Universală* a purtat mai multe nume, dintre care amintim: *Istoria Bisericii*, *Istoria Bisericii Universale*, *Istorie Bisericească* sau chiar *Istoria Creștinismului*. După ce, în perioadele precedente, această disciplină a inclus *Patrologia* sau studiul vieții și al operei Scriitorilor bisericești și Sfinților Părinți ai Bisericii, *Istoria locală a Bisericii Ortodoxe* în cadrul căreia se desfășura, precum și ceea ce s-a numit mai târziu *Istoria Dogmelor*, pe parcursul secolului al XX-lea, această disciplină s-a definit tot mai mult ca o disciplină aparte, distinctă de disciplinele amintite mai sus. Un impuls major la definirea și dezvoltarea diferitelor discipline de Teologie istorică l-a constituit apariția facultăților sau a academiilor de teologie din toate Bisericile Ortodoxe locale. La aceasta s-a adăugat publicarea, în ediții critice, a unui număr tot mai mare de izvoare pentru studiul Istoriei bisericești, dintre care amintim: actele martirilor, actele Sinoadelor Ecumenice și locale, precum și opere ale Sfinților Părinți și, respectiv, ale scriitorilor bisericești etc.

* Capitol elaborat de Pr. prof. dr. Viorel Ioniță.

Denumirea acestei discipline a fost apoi determinată atât de obiectul ei de cercetare, cât și de scopul pe care și-l propunea.

Obiectul acestei discipline este dezvoltarea internă și externă, răspândirea și evoluția istorică a Bisericii creștine, de la întemeierea ei de către Mântuitorul Iisus Hristos până în zilele noastre. „Cu alte cuvinte, obiectul *Istoriei Bisericești Universale* este studiul vieții creștine și al organizării ei în timp și spațiu, de la Hristos până astăzi”. Ca disciplină istorică, *Istoria Bisericească Universală* se desfășoară pe baza principiilor istorice generale, dar, ca disciplină teologică, ține cont de faptul că Biserica este o realitate teandrică, având un aspect dumnezeiesc nevăzut, precum și un aspect uman văzut. Drept urmare, dezvoltându-se pe baza principiilor istorice generale, *Istoria Bisericească Universală* are în vedere aspectul uman văzut al vieții Bisericii, ca expresie a aspectului nevăzut dumnezeiesc al ei, căci cele două aspecte ale Bisericii lui Hristos nu pot fi concepute separat unul de altul.

Denumirea disciplinei noastre este legată de faptul că, pe parcursul celor două milenii de existență istorică a sa, Biserica creștină s-a confruntat cu multe provocări, fie de ordin intern, fie extern, care au dus la apariția unor schisme și au dat naștere mai multor grupări creștine separate între ele. Dacă disciplina noastră s-ar numi *Istoria Bisericii*, atunci ea ar trebui să se ocupe numai de istoria acelei Biserici, care pentru noi este Biserica Ortodoxă, dar istoria Bisericii celei una nu poate fi înțeleasă în dezvoltarea sa istorică izolată complet de fenomenul vieții creștine în totalitatea sa. Pentru a acoperi această realitate, unii cercetători au propus denumirea de *Istoria Bisericii Universale*, expresie folosită de preferință în cadrul istoriografiei eclesiastice romano-catolice, dar această denumire presupune studiul tot numai al unei Biserici anume, în acest caz al Bisericii Universale sau Catolice, așa cum se concepe pe sine Biserica Romei. Aceasta însă constituie o limitare a abordării fenomenului general de viață creștină organizată în timp și spațiu de la Hristos până astăzi. Apoi, simpla denumire de *Istorie Bisericească* este lipsită de precizie, în special cu privire la spațiul la care s-ar referi. În sfârșit, expresia de *Istoria Creștinismului* implică o posibilă reducere a

învățăturii creștine la o ideologie, la un „ism”, ceea ce, pe de o parte, este cu totul contrar învățăturii de credință ortodoxă, iar, pe de altă parte, o astfel de denumire ar implica studierea tuturor domeniilor influențate de învățătura creștină, inclusiv pe plan politic, social sau cultural. De aceea, în istoriografia ecleziastică românească s-a optat, încă din secolul al XIX-lea, pentru denumirea de *Istorie Bisericească Universală*, pentru a putea acoperi cercetarea vieții creștine și a formelor ei de organizare, în raport cu care s-a evidențiat Biserica cea una. Pe aceste considerente păstrăm în continuare, pentru disciplina noastră, denumirea de *Istorie Bisericească Universală*.

Din considerațiile de mai sus decurge definiția *Istoriei Bisericești Universale*, atât din punct de vedere al conținutului, cât și al metodologiei sale. Astfel, *Istoria Bisericească Universală* este disciplina teologică de cercetare critică și expunere sistematică a vieții Bisericii creștine, desfășurate în timp și spațiu de la Hristos până în zilele noastre, atât în ceea ce privește dezvoltarea sa internă, cât și în relația sa cu lumea din afară, inclusiv cu alte religii. În demersul ei științific, *Istoria Bisericească Universală* se desfășoară pe baza principiilor generale de cercetare istorică, având în vedere mai ales aspectul uman al vieții Bisericii, dar ținând mereu cont că acest aspect este indisolubil legat de aspectul divin al Bisericii, în calitatea ei de „Trup tainic al lui Hristos”.

Scopul *Istoriei Bisericești Universale* este mijlocirea unei cunoașteri cât mai obiective și mai exacte a vieții Bisericii creștine în desfășurarea ei istorică și geografică complexă, astfel ca, din cunoașterea trecutului, să se poată înțelege mai bine situația ei în actualitate, inclusiv definirea clară a raportului ei cu lumea din afară. Dacă ne imaginăm Biserica lui Hristos ca pe o corabie care plutește pe valurile, uneori line, alteori involburate ale istoriei, atunci scopul *Istoriei Bisericești Universale* este acela de a cunoaște drumul parcurs de Biserică de la început până în prezent, de a înțelege furtunile pe care le-a avut de înfruntat, precum și felul în care a trecut prin toate acele încercări. Astfel, scopul final al acestei discipline este mijlocirea unei cunoașteri cât mai amănunțite și mai exacte a vieții Bisericii în decursul istoriei sale bimilenare, a cauzelor care au dus la situații și acțiuni speciale în viața acesteia și la dezvoltarea

internă a organizării bisericești, din care să rezulte o înțelegere mai profundă a situației actuale a Bisericii.

Din scopul *Istoriei Bisericești Universale* deducem apoi importanța acestei discipline, care se evidențiază mai ales în raport cu celelalte discipline teologice de studiu. Astfel, fiind doar una dintre diferitele discipline de studiu și cercetare teologică, alături de celelalte discipline teologice istorice, biblice, sistematice sau practice, pe de o parte *Istoria Bisericească Universală* face uz de rezultatele acestora, iar pe de altă parte are scopul de a oferi, la rândul ei, cunoștințe care să ajute la înțelegerea și dezvoltarea celorlalte discipline teologice, care, completându-se una pe alta, pot oferi un tablou complet al credinței și vieții Bisericii în trecut și astăzi. Într-o perspectivă mai largă, *Istoria Bisericească Universală* este importantă și pentru faptul că ea poate oferi informații și cunoștințe detaliate în legătură cu Biserica creștină pe parcursul existenței sale istorice bimilenare, căci fără o cunoaștere, fie ea și generală, a trecutului istoric al Bisericii, nu putem aprecia, la justa ei valoare, situația ei actuală și, mai ales, locul ei în lumea de astăzi.

Așa cum s-a menționat mai sus, *Istoria Bisericească Universală* folosește principiile de metodă ale istoriografiei generale, anume: cercetarea și cunoașterea izvoarelor, verificarea lor prin analiză critică, cercetarea lor evolutiv-genetică și expunerea sistematică a informațiilor obținute, așa cum s-a precizat de către autorii ultimului manual de *Istorie Bisericească Universală* din cadrul Patriarhiei Române (București, 1993). Istoriografia generală mai nouă identifică următoarele trei metode ale cunoașterii istorice științifice: 1. metoda inductivă; 2. metoda deductivă; 3. metoda analogică sau analogia. Primul demers metodologic „face trimiteri de la particular la general”, cel de-al doilea, „de la general la particular”, iar metoda analogică se bazează pe comparație sau „pe asemănare ca argument științific” (Ovidiu-Ștefan Buruiană și Lucian Leuștean). În demersul său științific, *Istoria Bisericească Universală* face apel la aceeași metodologie, pe care însă o aplică la specificul domeniului său de cercetare. Etapele demersului științific al *Istoriei Bisericești Universale* sunt următoarele: analiza critică internă și externă a documentelor; stabilirea faptelor istorice; construcția și sinteza istorică a subiectului

studiat. Dacă în domeniul istoriei în general „istoricii nu numai că sunt chemați să contribuie la elaborarea unor modele ale evoluției istorice, ci și folosesc în cercetările lor modele elaborate de alți istorici sau de specialiști ai diverselor științe sociale” (B. Murgescu), același principiu metodologic este aplicat și în domeniul *Istoriei Bisericești Universale*.

Periodizarea *Istoriei Bisericești Universale* este determinată de necesitatea metodologică a istoriei generale de a surprinde cât mai exact și mai sintetic esența realităților” istorice în succesiunea lor în timp, „cât și pentru o mai bună orientare în această succesiune” (G.D. Iscru). Manualele de *Istorie Bisericească Universală* ale cercetătorilor români, începând cu Pr. Eusebiu Popovici (1838-1922) și terminând cu Pr. Ioan Rămureanu (1910-1988), au împărțit materialul în șase perioade, câte trei pentru fiecare mileniu al erei creștine. Specificul acestei împărțiri consta în faptul că nu urmărea împărțirea istoriei după metoda generală istorică în: Epoca Antică, Medievală, Renașterea și Epoca Modernă, căci delimitarea acestor epoci nu corespunde întru totul evoluției istoriei bisericești. De aceea, periodizarea *Istoriei Bisericești Universale* era determinată de evenimente care au avut urmări importante în viața bisericească, după cum urmează:

Perioada întâi, de la Mântuitorul Iisus Hristos, întemeietorul Bisericii, până la Sf. Împărat Constantin cel Mare, respectiv până în anul 324, când primul împărat creștin a ajuns să domnească singur. Această perioadă se caracterizează prin apariția și dezvoltarea Bisericii, a începuturilor literaturii creștine, dar și prin asprele persecuții la care au fost expuși creștinii, mai ales din partea autorităților romane.

Perioada a II-a, între anii 324-787, respectiv până la cel de-al VII-lea și ultimul Sinod Ecumenic, fiind perioada de cea mai mare înflorire a gândirii teologice, prin operele marilor Sfinți Părinți ai Bisericii, dar și de cele mai intense frământări interne, care au constituit cauzele Sinoadelor Ecumenice, iar acestea au adâncit și precizat, în formule dogmatice, învățătura cea adevărată și au fixat prin canoane principiile practice de organizare a vieții Bisericii.

Perioada a III-a, între 787-1054, se caracterizează prin dezvoltarea misiunii Bisericii dincolo de hotarele Imperiului Bizantin, prin

cristalizarea universalității Bisericii, dar și prin adâncirea înstrăinării dintre tradiția creștină răsăriteană, concentrată în jurul Patriarhiei Ecumenice, și creștinătatea apuseană, concentrată în jurul Romei papale. Acest proces de înstrăinare a dus, în final, la întreruperea comuniunii dintre cele două tradiții bisericești.

Perioada a IV-a, de la 1054-1500, se caracterizează, în Răsărit, prin ocuparea tot mai multor teritorii creștine de către musulmani, precum și prin desfășurarea Cruciadelor, acele acțiuni militare ale apusenilor pentru eliberarea Locurilor Sfinte de sub stăpânirea necreștină, acțiuni care însă au adus mari prejudicii creștinilor din Răsărit. Această perioadă se încheie mult mai firesc la 1453, anul cuceririi Constantinopolului de către turci, decât la anul 1500, dată fără ecouri speciale în istoria Bisericii Răsăritene.

Perioada a V-a se întinde de la 1500 până la 1789, anul Revoluției franceze, și se caracterizează prin dezvoltarea Bisericii Răsăritene, mai ales în Țările Române și la popoarele slave; iar în Apus, prin apariția și răspândirea Reformei protestante și prin acțiunile catolice de contracarare a acesteia, precum și prin răspândirea credinței creștine în „Lumea nouă”. Delimitarea acestei perioade era marcată în exclusivitate de evenimente din Apus, care nu au avut un efect direct și imediat în viața Bisericii din Răsărit. O delimitare mai obiectivă a acestei perioade, care să țină cont de evoluția istorică a acestei Biserici, ar fi între 1453 și 1821, deci între căderea Constantinopolului sub turci și începutul Revoluției grecești de eliberare otomană, revoluție care a însemnat încheierea epocii postbizantine și a marcat începutul istoriei moderne a tradiției ortodoxe, desemnată de marele istoric Nicolae Iorga prin expresia „Bizanț după Bizanț”.

Ultima perioadă, a VI-a, a Istoriei Bisericești Universale se întinde, potrivit manualelor românești de până acum, între 1789, respectiv 1800, până în prezent. Această perioadă se caracterizează pentru Răsărit prin confruntarea Bisericii cu ideologiile moderne, în special cu comunismul, dar și prin apariția tot mai multor Biserici Ortodoxe Autocefale, care, din 5 câte erau până la 1850, au ajuns astăzi la numărul de 14; tot în această perioadă, Biserica Ortodoxă s-a răspândit practic în întreaga

lume, prin ceea ce numim „diaspora ortodoxă”, iar gândirea teologică ortodoxă a cunoscut un proces de mare înflorire. Bisericele din Apus s-au confruntat tot mai mult cu curentul laicizant născut din tradiția Revoluției franceze, iar în sânul acestor Biserici a apărut *Mișcarea ecumenică*, având ca scop refacerea unității Bisericii dincolo de dezbinările confesionale existente.

Primele trei perioade acopereau primul mileniu al erei creștine și erau bine demarcate de evenimentele menționate, care au avut urmări importante în viața Bisericii. Acele momente istorice, care au determinat limitele celor trei perioade, nu trebuie înțelese ca o schimbare radicală în decursul Istoriei bisericești, mai ales că viața Bisericii a continuat în mod firesc de la o epocă la alta, iar evenimentele majore caracteristice pentru fiecare perioadă au fost pregătite din perioada sau perioadele anterioare și au continuat sau au avut ecouri în perioadele care au urmat. Periodizarea pentru cel de-al doilea mileniu creștin a urmărit însă, în mare parte, delimitarea celor trei perioade prin evenimente care au avut loc în Apus și care nu au avut un impact direct și imediat în viața Bisericii Ortodoxe. Această împărțire nu permite, prin urmare, o prezentare de ansamblu a vieții Bisericii pe parcursul celui de-al doilea mileniu creștin, ci mai curând mijlocește cunoașterea fiecărei Biserici de o manieră trunchiată și insuficient de clară în raport cu evoluția istorică generală.

De aceea, pentru o mai bună înțelegere a *Istoriei Bisericești Universale*, membrii colectivului de redactare a acestui manual au considerat necesar, pe de o parte, să folosească aceeași periodizare pentru primul mileniu creștin, dar, pe de altă parte, să urmeze o altă metodă de sistematizare a materialului privind viața Bisericii pe parcursul mileniului al doilea, anume în două părți, prima cuprinzând dezvoltarea creștinismului apusean de la 1054 până astăzi, iar cea de-a doua privind dezvoltarea Bisericii Răsăritene din secolul al XI-lea până astăzi. Prima parte se caracterizează prin creșterea puterii papale între secolele al XI-lea și al XIV-lea, apoi prin apariția Reformei și a unei multitudini de noi confesiuni creștine, precum și prin confruntarea dintre ele și lumea modernă occidentală. Cea de-a doua parte se referă la situația din Răsărit,

în care este prezentată aparte istoria fiecăreia dintre cele 14 Biserici Ortodoxe Autocefale, de la 1054, respectiv de la apariția lor, până astăzi, iar în încheiere sunt prezentate diferite aspecte ale vieții bisericești din vremea noastră.

Bibliografie

În limba română: Teodor M. POPESCU, Pr. Teodor BODOGAE, George Gh. STĂNESCU, *Istoria Bisericească Universală*, 2 vol., Ed. IBMBOR, București, 1956; Pr. Ioan RĂMUREANU, *Istoria Bisericească Universală*, Ed. IBMBOR, București, ²2004; Pr. I. RĂMUREANU, Pr. Milan ȘESAN, Pr. T. BODOGAE, *Istoria Bisericească Universală*, 2 vol., Ed. IBMBOR, București 1987-1993; Nicolae IORGA, *Generalități cu privire la studiile istorice*, Ed. Polirom, Iași, ⁴1999; François GRESLE et al., *Dicționar de științe umane. Antropologie/Sociologie*, trad. Irina Negrea, Ed. Nemira, București, 2000; Alex MUCCHIELI (ed.), *Dicționar al metodelor calitative în științele umane și sociale*, trad. V. Suciu, Ed. Polirom, Iași, 2003; Ilie RAD, *Cum se scrie un text științific. Discipline umaniste*, Ed. Polirom, Iași, ²2008; Jerzy TOPOLSKI, *Metodologia istoriei*, trad. A. Țapu, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1987; Paul VEYNE, *Cum se scrie istoria*, trad. Maria Carпов, Ed. Meridiane, București, 1999; Ovidiu-Ștefan BURUIANĂ, Lucian LEUȘTEAN, *Metodologia cercetării istorice*, Facultatea de Istorie, Universitatea „Al.I. Cuza” din Iași, *Învățământ la distanță*, Anul II, Semestrul II, 2013-2014; David LOWENTHAL, *Trecutul e o Țară străină*, Ed. Curtea Veche, București, 2002; Alexandru ZUB, *De la istoria critică la criticism*, Ed. Academiei Române, București, 1985; Al. ZUB, *Istorie și finalitate*, Ed. Academiei Române, București, 1991; Gh. PLATON, „Cercetarea istorică și interdisciplinaritatea”, în vol. *Interdisciplinaritate și didactica învățământului umanist*, Ed. Universității „Al.I. Cuza”, Iași, 1991; Arnold J. TOYNBEE, *Studiu asupra istoriei*, vol. I-II, Ed. Humanitas, București, 1997; Bogdan MURGESCU, *A fi istoric în anul 2000*, Ed. All, București, 2000; Sergiu MUSTEAȚĂ (ed.), *Predarea istoriei: Îndrumar metodic pentru profesori*, Ed. Pontos, Chișinău, 2010; G.D. ISCRU, „Pentru un criteriu științific în domeniul periodizării istoriei”, în: *Revista de limba română*, XIII (2003), 13; Justo L. GONZALEZ, *Ghid pentru studiul Istoriei Bisericești*, trad. C. Login, G.-V. Gârdan, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2010.

În limbi străine: Heinz-Gerhard HAUPT, Jürgen KOCKA, „Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung”, în vol. *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*, H.-G. HAUPT, J. KOCKA (eds), Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1996; Paul VEYNE, *Comment on écrit l'histoire*, Ed. Seuil, Paris 1971; Fernand BRAUDEL, *Les Ambitions de l'histoire*, Ed. de Fallois, Paris, 1997; Guy THUILLIER, Jean TULARD, *La méthode en histoire*, în coll. *Que sais-je?*, vol. 2323, PUF, Paris, 1986; Jacques LE GOFF, Pierre NORA (eds), *Faire de l'histoire. Nouveaux problèmes*, Ed. Gallimard, Paris, 1974; Charles SAMARAN (ed.), *L'histoire et ses méthodes*, Ed. Gallimard, Paris, 1961.